

Куліков В.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ І ФРАГМЕНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ЗАВОДСЬКИХ І ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДОНБАСУ ПРОТЯГОМ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Стаття вивчає суперечливі процеси соціальної конвергенції та фрагментації всередині суспільств заводських та шахтарських поселень Донбасу в період становлення в регіоні модерної промисловості. Визначено, що специфіка соціальної структури та умови життя і праці в цих поселеннях призводили до того, що процеси фрагментації та єднання населення могли відбуватись одночасно на різних соціальних рівнях із домінуванням тієї чи іншої тенденції залежно від обставин. Установлено, що більшість жителів робітничих поселень Донбасу були робочі в першому поколінні, носії здебільшого сільської культури, призвичаєні до монокультурних та моноетнічних спільнот. Вони не звикли жити в полікультурному, мультинаціональному, соціально неоднорідному суспільстві, тому часто вороже ставилися до носіїв інших культур. З другого боку, виробничі вимоги і труднощі побуту сприяли об'єднанню жителів на основі спільних інтересів.

Ключові слова: заводські й шахтарські поселення, мономіста, Донбас, індустріалізація, історія капіталізму.

Постановка проблеми. Більшість населення заводських та шахтарських міст Донбасу в імперську добу становили мігранти з різних місцевостей Російської імперії та інших європейських країн. Ці раніше не знайомі між собою люди, які мали різний культурний досвід, були змушені утворювати нові спільноти на основі професійних потреб та практик повсякденного життя. Тому деякі сучасники, описуючи суспільство заводських та шахтарських міст Донбасу, використовували метафору «топильний котёл», в якому різні етноси й культури перетоплюються в нову культуру, об'єднану спільними соціально-економічними інтересами. Проводячи паралелі з американськими мультикультурними містами, сучасники називали Донбас «Новою Америкою», а для окремих індустріальних міст добирали американські аналоги, наприклад, Макіївку місцеві газетярі часто називали «Донецьким Чикаго» [12, с. 296].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку ХХ ст. деякі спостерігачі засвідчили становлення на Донбасі нової надетнічної спільноти. Етнограф Василь Бабенко 1905 р. навіть проголосив «кінець етнографії» в районах концентрації заводських і шахтарських поселень: «Народ, який мешкає в таких містечках, абсолютно втратив власний національний побут, вивчення якого

в сучасному вигляді малоцікаве в етнографічному розумінні» [1, с. 82].

Філологи теж почасті підтверджували факт змішування культур. Віра Білецька, збираючи й вивчаючи шахтарський фольклор 1920-х рр., дійшла висновку, що шахтарі переважно використовували суржик – мішанину російської й української мов, що «абсолютно відповідає феномену змішаної робочої сили в Донбасі» [2, с. 55–59].

Образ «топильного котла» потім розвинули радянські історики, оскільки він чудово вписався у схему побудови спільної «радянської народності». Деякі сучасні українські історики також активно використовують цей образ з хоча й різними, часом протилежними конотаціями [8, с. 13; 9, с. 62; 15, с. 72; 7, с. 33].

Між тим чимало джерел пропонує розглядати суспільство заводських та шахтарських поселень Донбасу як фрагментарне. Вікентій Вересаєв, який 1892 р. побував у районі Юзівки, залишив враження про фрагментарність робітництва: «Ніде серед робітників не бачив я такої жорстокої взаємної ворожнечі, як у тутешній різномасній масі людей, чужих один одному. Ворогують за губерніями, – туляки з тамбовцями і рязанцями, великороси ворогують з хохлами, шахтарі з хурщиками і т. д. Можна лише дивуватися стійкості

цієї ворожнечі і тій детальності, з якою відбувається поділ на ворожі групи» [3, с. 272–273].

Численні свідчення у джерелах про соціальні конфлікти на етнічному ґрунті ставлять під сумнів тезу про злиття культур у заводських та шахтарських поселеннях Донбасу. Ще один аргумент проти тези щодо «топкості» культур на Донбасі, – це згадки у джерелах про просторову сегрегацію, в основі якої були відмінності між різними професійними та національними групами [6].

Розбіжності у джерелах, очевидно, відображають суперечливий характер самих процесів усередині суспільств заводських та шахтарських поселень. Специфіка їхньої соціальної структури та умови життя і праці приводили до того, що процеси фрагментації та єднання населення могли відбуватись одночасно на різних соціальних рівнях із домінуванням тієї чи іншої тенденції залежно від обставин.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення суперечливих процесів соціальної конвергенції та фрагментації всередині суспільств заводських та шахтарських поселень Донбасу в період становлення в регіоні модерної промисловості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1) Різноманіття та поділи. Населення заводських та шахтарських міст Донбасу імперської доби – трудові мігранти, які прибули переважно з територій у радіусі 500 км від Юзівського району [17, с. 68]. Це були люди з різних регіонів, які відрізнялися мовою, звичками, традиціями. Прибувши в заводське чи шахтарське місто, мігранти намагалися селитися разом із земляками, оскільки так вони почувалися комфортніше, ніж серед незнайомих. У деяких заводських та шахтарських поселеннях мешкали іноземні службовці й робітники із сім'ями. Як правило, вони жили замкнено, утворювали власну субкультуру і мали обмежені контакти з місцевим населенням. До культурних відмінностей додавалась професійна фрагментація.

Соціально-культурні поділи між жителями заводських і шахтарських поселень виявилися такимисталими, що були навіть упродовж 1920-х рр. Петро Григоренко, який на той час працював в Юзівці, згадував: «Я уявляв собі робітничий клас як якийсь всесильний моноліт. Та як я був уражений, коли роздивився, що одноосібницьке село куди одностайніше за робітничий клас. Розшарування робітництва було доведено до крайніх меж» [4, с. 82–83].

Економічна стратифікація подекуди накладалась на етнічну: етнічні росіяни здебільшого працювали в металургійних та металообробних

цехах, а також у вибої в шахтах, тоді як етнічні українці віддавали перевагу роботам на поверхні [10, с. 422]. Євреї були переважно самозайняті в комерційному секторі та дрібнотоварному виробництві. Іноземні громадяни часто обіймали керівні та інженерно-технічні високооплачувані посади, тому їхній стиль життя дуже вирізнявся від решти населення.

Найбільш приголомшливою для сучасників виявилась відмінність між шахтарями й заводськими робітниками. Робітництво порівняно із шахтарством було більш-менш плинним. Умови життя і праці, можливості професійного і культурного розвитку для робітників були набагато ліпші. Також зміни на краще в організації роботи й побуту робітничого населення були більш помітні [16, с. 63]. Кореспондент ростовської газети «Утро Юга», який відвідав Юзівку 1915 р., поділився своїми спостереженнями про соціальну фрагментацію населення міста: «По суті ж, усе це численне населення роз'єднане між собою на окремі групи, які живуть самостійним життям. Передусім, воно поділяється на дві категорії – заводських і шахтарів, які, у свою чергу, розбиваються на групи робочих, зайнятих в одній шахті й в одному цеху. Роз'єднаність така сильна, що часто робочі одного цеху не знають про умови праці й життя в іншому, а необізнаність заводських про життя шахтарів, і навпаки, є загальним правилом. Одночасно помічено різке розмежування між робітниками й численним штатом різних службовців, які вважають себе станом привілейованим і знаходять можливість зустрічатися з робітниками лише в святкові дні, коли робітники бувають чисто одягнені» [5, с. 54].

У джерелах немає свідчень про те, щоб новоприбулі жителі зазнавали дискримінації з боку старожилів. Очевидно, плинність населення була такою сильною, що верства старожилів просто не встигала сформуватись або їх було дуже мало і вони були географічно розпорочені в межах міста. Є поодинокі свідчення про жарти над новими робітниками. Втім, вони більше мали характер посвячення у професію. Сучасник М. Турубінер описує випадок, що трапився наприкінці 1920-х рр. у Горлівці. Старий робочий супроводжував групу молодих шахтарів, які вперше спустились у шахту. Він завів цих робочих у лаву, відібрав лампочки, зник і змусив їх просидіти кілька годин без світла. На питання, навіщо він це зробив, заявив, що «нехай звикають до умов шахти» [14, с. 20].

Культурні й соціальні поділи закріплювалися та підсилювалися просторовою сегрегацією, коли

певні професійні групи населення заводських і шахтарських поселень концентрувались у певних районах міст. Управлінці й інженери часто були ізольовані від решти робітників і жили в найбільш комфортабельних районах. Кваліфіковані робітники жили у простіших умовах, але, конкуруючи за кваліфіковану робочу силу на ринку праці, компанії пропонували їм доволі пристойні умови проживання. Пропозиція некваліфікованої робочої сили здебільшого перевищувала потреби промисловців, тому компанії мало переймалися житловими умовами некваліфікованих робітників. Часто для них будували бараки на краю міст або відводили пустирі, де робітники самі будували дешеве низькоякісне житло.

Просторова сегрегація, з одного боку, була інструментом конструювання суспільства заводських та шахтарських поселень, а з другого – відображенням складних процесів його внутрішньої трансформації. Просторова сегрегація певною мірою існувала й надалі існує майже у всіх містах, не тільки корпоративних. Однак якщо в публічних містах сегрегація ставала наслідком різних соціально-економічних чинників, то в більшості заводських та шахтарських поселень соціальну сегрегацію заплановано від початку [18, с. 128]. Така конструйована сегрегація була покликана захистити міський простір з особливо комфортними умовами для місцевої еліти – адміністрації підприємств і найбільш кваліфікованих робітників. Між тим вона відображала технократичний принцип устрою суспільства заводських і шахтарських поселень, що базувався на меритократії, а соціальний та матеріальний статус індивіда був сильно пов'язаний із місцем у професійній ієрархії містоутворювального підприємства.

Ставлення адміністрації підприємств до етнічної сегрегації було амбівалентне. З одного боку, керівники підприємств використовували національні суперечності, аби запобігти об'єднанню робітників у боротьбі за свої вимоги. З другого, – якщо міжнаціональні конфлікти переходили в неконтрольовану фазу, компанія зазнавала збитків. Як приклад можна згадати Юзівський холерний бунт 1892 р. або зіткнення робітників із бельгійськими службовцями в Костянтинівці 1900 р. В обох випадках під час конфліктів було пошкоджено корпоративну власність, а головне – відбувся відтік робітників та фахівців, і компаніям треба було докласти значних зусиль, щоб знайти їм заміну. Тому адміністрації підприємств балансували між двома крайнощами, використовуючи просторову сегрегацію, щоб маніпулювати сус-

пільством заводських та шахтарських поселень, і водночас намагаючись не допускати виходу конфліктів у відкриту неконтрольовану стадію.

2) Солідарність і єдність. Головним чинником, що поєднував жителів заводських і шахтарських поселень, була робота. Представникам різних етнічних груп або земляцтв доводилося працювати в одній шахті або заводському цеху попри можливу неприязнь. Управлінці, утворюючи робітничі колективи, керувалися економічною доцільністю і не були готові вдаватися в тонкощі міжкультурних відносин робітництва. Більше того, в умовах значної плинності робітництва витримати принципи земляцтва було б технічно дуже складно, тому робітники мусили звикати працювати в мультикультурному колективі.

Особливості роботи на заводському чи вугільному підприємстві вимагали від робітників набагато вищого рівня комунікації порівняно з тим, до чого вони звикли в селі. У шахті чи в заводському цеху взаємодія була набагато більшою, аніж у селянських об'єднаннях на кшталт сільської общини. Це було продиктовано не тільки виробничими вимогами, але й безпекою праці. Помилка одного робітника могла призвести до втрати здоров'я й життя багатьох його колег. Відповідно, співпраця на робочому місці й у побуті часто ставала головною умовою виживання. Спільний робочий ритм, потреба у «відчутті товариського плеча» на небезпечній роботі й складності налагодження побуту об'єднували робітників різних культур і національностей.

Питання про становлення робітничого класу залишається в літературі дискусійним. Деякі тогочасні соціалісти скаржилися на низьку класову свідомість. Петро Смидович, соціаліст, член РСДРП з 1898 р. був розчарований пасивністю робітників Олександрівського заводу в Катеринославі й залишив місто, пропрацювавши там лише місяць. Смидович нарікав: «Не наполегливою боротьбою за кращі умови роботи намагалися вони створити собі ліпші умови життя, – обманюючи начальство і покриваючи один одного (ознаки солідарності), намагалися вони заробити копійчину. <...> За таких умов, звичайно, не можна вже й говорити про почуття власної гідності, про горду свідомість своєї правоти, про ті риси, які характеризують західноєвропейський пролетаріат» [11, с. 11–12].

Сучасні наукові розвідки підтверджують ці спостереження: до 1900 р. робітничий рух у Донецькому та Придніпровському регіонах був представлений переважно локальними виступами, в яких «класова свідомість» не простежується

[13, с. 435–436]. Після 1900 р. бачимо тенденцію до зростання ролі колективних страйків і, відповідно, робітничої солідарності [13, с. 86].

Окрім виробничих практик, жителів заводських і шахтарських поселень поєднували побутові практики. Представники різних професійних та етнічних груп користувалися одними й тими самими об'єктами соціальної інфраструктури. У таких великих промислових містах, як Юзівка, жителі різних національностей та релігій мали доступ до релігійних і навчальних установ відповідних сповідань та утворювали кілька релігійних громад. Проте навіть у середніх за кількістю жителів поселеннях соціально-культурні потреби всіх жителів, як правило, задовольняла одна церква, одна школа й одна лікарня. Взаємна ворожнеча зіткнулася із завданнями виживання. Побутові труднощі, необхідність відстоювати власні інтереси перед корпоративними адміністраціями вимагали розвитку незалежної від компанії системи взаємної підтримки та допомоги. У багатьох заводських та шахтарських поселеннях виникають товариства взаємодопомоги й інші формальні

й неформальні об'єднання жителів. Труднощі повсякденного життя викликали почуття спільності серед жителів заводських та фабричних поселень і об'єктивно сприяли єднанню культурно різноманітного населення.

Висновки. Отже, розбіжності у твердженнях в джерелах щодо процесів соціальної конвергенції можна пояснити суперечливістю самих процесів – водночас солідарності й ворожнечі, притаманних заводським та фабричним поселенням. Заводські й шахтарські поселення імперської доби були географічно віддалені від адміністративних міст, населені мігрантами з різних регіонів Російської імперії, тобто людьми різних культур. Більшість жителів була робітниками в першому поколінні, носіями здебільшого сільської культури, які були призвичаєні до монокультурних та моноетнічних спільнот. Вони не звикли жити в полікультурному, мультинаціональному, соціально неоднорідному суспільстві, тому часто вороже ставилися до носіїв інших культур. З другого боку, виробничі вимоги та труднощі побуту сприяли об'єднанню жителів на основі спільних інтересів.

Список літератури:

1. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. 148 с.
2. Білецька В.Ю. Шахтарські пісні. Етнографічний вісник. 1927. Т. 5. С. 50–71.
3. Вересаев В.В. Праздник. Юз и Юзівка / під заг. ред. В.А. Гайдука. Донецьк, 2000. С. 270–274.
4. Григоренко П.Г. Спогади. Детройт, 1984. 751 с.
5. Жаров А.А., Степкин В.П. Старая Юзовка. Донецк, 2014. 231 с.
6. Куликов В.А., Чекрыжова О.А. Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». 2015. Вып. 45. С. 105–110.
7. Кульчицький С.В., Якубова Л.Д. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ, 2015. 813 с.
8. Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX века. Донецк, 2007. 179 с.
9. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). Київ, 2012. 188 с.
10. Пальчинский П.И. Жилища для рабочих на рудниках Донецкого бассейна. Горный журнал. 1906. Т. 3. № Июль-август-сентябрь. С. 422–446.
11. Смидович П.Г. Рабочие массы в 90-х годах. Москва, 1930. 62 с.
12. Сурожский П.Н. Край угля и железа. Современник. 1913. № 4. С. 296.
13. Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / под ред. И.М. Пушкиревой. С.-Петербург, 2011. 476 с.
14. Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков, 1931. 68 с.
15. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Інститут історії України, 2014. 109 с.
16. Friedgut T.H. Iuzovka and Revolution, Vol. II: Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton, 1994. 554 с.
17. Kulikov V.O. Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (Late 19th – Early 20th Century). Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century, Göttingen, 2016. P. 57–81.
18. Porteous J.D. The Nature of the Company Town Transactions of the Institute of British Geographers. 1970. № 51. С. 127–142.

ПРОЦЕССЫ СОЦИАЛЬНОЙ КОНВЕРГЕНЦИИ И ФРАГМЕНТАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ ЗАВОДСКИХ И ШАХТЕРСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ ДОНБАССА В ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья изучает противоречивые процессы социальной конвергенции и фрагментации внутри обществ заводских и шахтерских поселений Донбасса в период имперской индустриализации. Показано, что специфика социальной структуры и условия жизни и труда в этих поселениях приводили к тому, что процессы фрагментации и единения населения могли происходить одновременно на разных социальных уровнях с доминированием той или иной тенденции в зависимости от обстоятельств. Показано, что большинство жителей рабочих поселений Донбасса были рабочими в первом поколении, носителями в основном сельской культуры, привычными к монокультурным и моноэтническим сообществам. Они не привыкли жить в поликультурном, мультинациональном, социально неоднородном обществе, поэтому часто враждебно относились к носителям других культур. С другой стороны, производственные нужды и трудности быта способствовали объединению на базе общих интересов.

Ключевые слова: заводские и шахтерские поселения, моногорода, Донбасс, индустриализация, история капитализма.

SOCIAL CONVERGENCE AND FRAGMENTATION IN THE DONBAS COMPANY TOWNS (LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURY)

The paper presents an analysis of the controversial processes of social convergence and fragmentation within the communities of company towns in the Donbas. It demonstrates that the specific social structure, as well as the life and work conditions caused the situation when the processes of fragmentation and consolidation could co-occur at different social levels, with the dominance of a particular trend depending on the circumstances. Most of the residents were first-generation workers, who grew up in a traditional rural culture, and they were accustomed to monocultural and monoethnic communities. On the other hand, the production needs and the difficulties of life in the company towns nudged them to unify in order to reach the shared goals.

Key words: company towns, monotowns, Donbas, industrialization, melting pot, history of capitalism.